

ایران زیبای چهار فصل

گزارش سفر به استانهای زنجان، آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و گیلان شهریور ۱۳۸۵

غلامحسین نوعی*

ایران بخشی از مشرق زمین، گاهواره ی تمدن و وارث یکی از غنی‌ترین فرهنگهای کهن است و هر ناحیه و منطقه آن تجلی گاه بخشی از عناصر این فرهنگ است. سرزمین کهنسال ایران، به لحاظ برخورداری از میراث فرهنگی غنی، جایگاه ممتازی در میان کشورهای جهان دارد.

به راستی ایرانیان بر دیرینگی تاریخ، تمدن سرزمین خود و تحولات آن در طول تاریخ واقف هستند و هر انسانی که در هر گوشه از این آب و خاک زندگی می‌کند، با جلوه‌های زیبای طبیعی و میراث فرهنگی خود آشنا و مأنوس است. واقعیت این است که ایران «جهانی» است در غالب یک کشور، جهانی که اقلیم‌های گوناگونی را در چهار گوشه خود جای داده است.

شناسایی و معرفی جاذبه‌های تاریخی و طبیعی و یادمانهای باستانی و فرهنگی ایران می‌تواند در توسعه جهانگردی و تبادل فرهنگها مفید و مؤثر باشد. ضمن این که خداوند متعال در قرآن کریم به انسانها سفارش نموده است:

«سیر کنید در زمین، آثار دیگران را ببینید و در آن اندیشه کنید، زیرا که عبرت از تاریخ گذشتگان راه‌گشای زندگی آیندگان خواهد بود».

به همین منظور دانشجویان تاریخ نیز برای کشف اسرار این جهان پرمرمز و راز و آشنایی و شناخت اقوام و فرهنگ‌های مختلف این مرزو بوم، اردوهای علمی برای اعضاء خود در نظر گرفته که در همین راستا جمعی از اعضاء به همت این انجمن در دهم شهریورماه سال یک هزار سیصد و هشتاد و پنج، راهی مناطق شمال غربی و شمالی ایران زمین شدند تا از این سفر تحفه‌ای برچینند و برانداخته‌های علمی خویش بیفزایند.

* دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه آزاد بجنورد.

اولین مقصد ما استان زنجان بود.

استان زنجان

استان زنجان در شمال غرب فلات مرکزی ایران قرار داشته و قدمت آن به اواخر هزاره دوم قبل از میلاد می‌رسد. مرکز این استان کهنسال در قبل از اسلام زنگان یا زندیگان (و به معنای منسوب به کتاب زند) نام داشته که پس از استیلای اعراب بنا به ضرورت تلفظ معرب به «زنجان» تغییر یافته است. این استان از قدیم به سبب قرار گرفتن در حاشیه جاده ابریشم و راه تجاری مسیر هند و چین به اروپا دارای اهمیت خاصی بوده است. عبارتند از: آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، همدان، کردستان، گیلان، قزوین و اردبیل. رودهای فصلی زیادی در منطقه جاری است؛ از جمله رودخانه مهم و با شکوه قزل‌اوزن که موجب پدید آمدن مناطق گرمسیری (میکروکلیم) در حاشیه خود شده و قسمت‌هایی از منطقه را برای فعالیتهای کشاورزی و دامداری مناسب نموده است.

شهر خدابنده

شهر خدابنده با آب و هوایی کوهستانی، با زمستانی سرد و برفی و تابستانی خنک، در قسمت جنوبی زنجان واقع شده است. دو شهر تاریخی سهرورد و سجاس که از آنجا انسانهای فرهیخته‌ای نظیر شهاب الدین سهرودی ظهور کرده‌اند، در این منطقه واقع شده است. پیشینه و تاریخ تمدن این منطقه به هزاره چهارم و پنجم قبل از میلاد مسیح می‌رسد. همچنین بقایای آثار سفالی رنگین در این منطقه کشف شده است. اقتصاد شهری این منطقه بر پایه کشاورزی و دامپروری بنا شده است و جاذبه‌های تاریخی و دینی شهر از این قرارند: ۱- بقعه قیدارنبی؛ ۲- غار کتله خور؛ ۳- مسجد جامع سجاس؛ ۴- چشمه‌های آب معدنی گرماب.

بقعه قیدار نبی

این بقعه را متعلق به قیدار نبی اسماعیل بن ابراهیم (ع) از پیامبران الهی می‌دانند. ساختمان بنا در سال ۷۱۹ احداث و گنبد بنا در سال ۷۵۱ هـ ق اجرا گردیده است. گنبد این بنا در عین سادگی، بسیار جالب و به سبک خاصی از نوع گنبدهای زنگوله‌ای است. خادم مجموعه قیدار نبی با گرمی و خوشحالی و خوشرویی از گروه استقبال نمود اطلاعات ارزشمندی در اختیار ما قرار داد این مجموعه اکنون به زیارتگاهی برای زیارت اهل دل و ارادتمندان تبدیل شده است.

غار کتله خور

غار کتله خور در جنوب شرقی شهر گرماب از توابع شهرستان خدابنده و در استان زنجان واقع شده است. این غار جزء پدیده‌های طبیعی بسیار زیبای ایران می‌باشد که از سه طبقه تشکیل شده و دارای تونلهای فرعی، استلاکتیت‌ها، استلاکمیت‌ها و ستونهای بسیار در گذرگاه‌های اصلی می‌باشد و قندیل‌های مخروطی آویزان از سقفها بر اثر داشتن ناخالصیها رنگهای متنوع به خود گرفته اند و آنها که ترکیبات به همراه نداشته و یا کمتر دارند به صورت بلورهای شیشه‌ای بسیار شفاف مشاهده می‌شود. لازم به ذکر است که تاکنون ۱۳ کیلومتر از مسیرهای متعدد این غار عظیم شناسایی شده و حدود ۲ کیلومتر آن برای بازدید عموم آماده شده است.

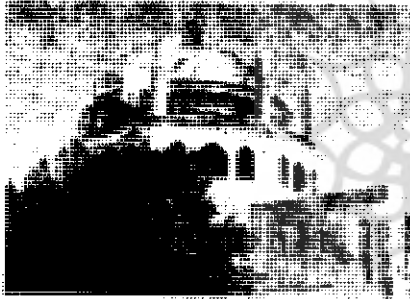
متأسفانه با این که چند سالی از کشف غار می‌گذرد ولی هنوز نیازمند عزم جدی و اهتمام بیشتری برای شناسایی و معرفی این غار به مردم کشور و سپس به جهانگردان و علاقه مندان سایر کشورها می‌باشد. زیبایی‌های داخل غار گذشت زمان را نشان نمی‌دهد و باید اذعان کرد که این همه زیبایی‌های شگفت‌انگیز غار انسان را در برابر خالق هستی بخش به خضوع وا می‌دارد. تقریباً ساعت ۱۱/۳۰ ظهر بازدید از این غار زیبا را به پایان بردیم در حالی که بازدید کنندگان از وجود این همه زیبایی و شگفتی همچنان حیران بودند. پس از آن به شهر سلطانیه عزیمت نموده و نهار را در مجموعه گنبد سلطانیه خوردیم.

شهر سلطانیه

شهر سلطانیه در ۳۵ کیلومتری زنجان و مشهور است که این شهر بر روی مراتع اطراف یک منطقه قدیمی و به دستور ارغون شاه، ایلخان مغول بنا و از سنگ سبز ساخته شده است. قبل از نامگذاری سلطانیه این منطقه با یک قلعه و برج مراقبت و دیواره‌هایی از سنگ سبز ساخته شده بود. گسترش یافت شهری این ناحیه پس از دوران ارغون شاه صورت گرفته و سلطان محمد خدابنده (الجبایتو) این شهر را در سال ۷۰۴ هـ ق بعنوان پایتخت انتخاب کرد.

گنبد سلطانیه

در قسمت جنوب غربی کهن دژ (ارک سلطنتی) گنبد سلطانیه به عنوان یکی از بناهای عظیم

اسلامی و شاید با شکوه‌ترین آنها، همچون نگینی سربرافراشته و خودنمایی می‌کند. این بنا در دوران حکومت سلطان محمد خدابنده (ولجبایتو) در مدت ۹ سال (از سال ۷۰۴ الی ۷۱۲ هجری قمری) احداث شده است. درباره این بنا، فرضیه‌های بسیاری از نظر تناسب‌ها، ترکیب‌ها، تلفیق‌ها و دیگر ویژگیها از سوی مورخان،

جغرافیدانان، باستان شناسان و حتی مردم عامی ابراز شده است که دو وجه غالب است: نظریه نخست، به مورخان و جغرافیدانان متقدم مربوط است که بنای گنبد را آرامگاه سلطان محمد خدابنده (ولجبایتو) معرفی کرده‌اند. نظریه دوم مربوط به انتساب و اختصاص بنا، از طرف اولجبایتو، به آرامگاه علی بن ابیطالب (ع) و حسین بن علی (ع) است. کارشناسان با بررسیهای باستان شناسی و مطالعه عناصر معماری، انتساب و اختصاص بنای گنبد سلطانیه به آرامگاه ائمه اطهار (ع) را مردود دانسته‌اند و روشن شده است که آرامگاه سلطانیه را غازان الجبایتو به تقلید از آرامگاه‌های موجود در ایران ساخته‌اند.

گنبد سلطانیه، شکوه و بزرگی کلیسای جامع مریم مقدس در فلورانس ایتالیا و مسجد ایاصوفیای ترکیه را تداعی می‌کند. این بنا سومین بنای بزرگ تاریخی در جهان بعد از دو بنای مذکور می‌باشد و اولین بنای بزرگ تاریخی در ایران می‌باشد. همچنین این بنای عظیم در زمان برپایی، بلندترین بنای جهان بوده است. معماری گنبد سلطانیه نسبت به آثار مشابه، از نظر عظمت و ابعاد، منحصر به فرد است و نمونه بدیعی از یک آزمایش موفق است. این بنا دارای ۴۸/۵ متر ارتفاع، ۲۵/۶۰ متر دهانه قوس، ۶/۸۲ متر عرض جرز، ۱۷/۵ متر طول جرز از سمت درونی است. این بنا هشت ایوان مرتفع و نزدیک به ۵۰ اتاق و فضای ویژه اتاق مانند دارد. گنبد سلطانیه نخستین بنایی است که تحول معماری دوران سلجوقی به معماری دوره ایلخانی را به وضوح نشان می‌دهد. سنگینی گنبد عظیم و قوس‌ها و دیگر عنصرهای معماری را، جرزهای هشتگانه آن تحمل می‌کنند. محاسبات به عمل آمده نشان می‌دهد که سنگینی گنبد ۲۰۰ تنی بر روی جرزها که سطح مقطع هر کدام ۵۰ متر مربع می‌باشد، استوار شده است. مطالعات اخیر روشن کرده است که این عناصر دارای مقطع‌های تو خالی نیز می‌باشند. این ویژگی مقاومت جرزها را در برابر زمین لرزه و فشارهای ناشی از باد افزایش می‌دهد. به کارهای تیرهای چوبی عاجدار در ابعاد و اندازه‌های مختلف، از این نظر، حائز اهمیت می‌باشد.

یکی از زیباترین قسمت‌های تزئینی، آرایش زیر گنبد است که به عرض شش متر، به صورت یک ردیف کاربندی در محلی که گنبد بر فراز فیلیپوش‌ها قرار می‌گیرد انجام شده است. کتیبه‌های دیگری به خط کوفی، بنایی یا معطی که شامل جملاتی مانند: لا اله الا الله، سبحان الله، محمد رسول الله، علی ولی الله، السلطان ظلل الله، خلدالله ملکه، الملک لله واحادیشی از حضرت محمد (ص) بر سردر شرقی گنبد، داخل گنبد، دیوار جانبی درگامها و بالاخره در طبقات بالای گنبد وجود دارد.

عمده‌ترین عناصر تزئینی در گنبد سلطانیه عبارتند از: تزئینات آجری؛ گچ‌بری؛ کتیبه نویسی و کاشیکاری که همگی با هم و با هماهنگی جالب توجهی سامان یافته‌اند. طولانی‌ترین کتیبه این بنای تاریخی کتیبه‌ای است که در فاصله ۳۶۰ سانتی متری از کف گنبد و در عرض ۷۵ سانتی متری دور تا دور بنا نوشته شده است و به سوی ایوانها و جرزها ادامه یافته است.

در سطح جزر ایوانهای جنوب شرقی و جنوب غربی طرحهای تزئینی به شکل ترنج به رنگ آبی طراحی گردیده‌اند و خطهای کلی این نقشها اسلیمی است. در لابه لای این نقشهای اسلیمی کلمات ابوبکر، عمر، عثمان، علی (ع) حسن (ع) و حسین (ع) پیوسته تکرار شده‌اند. این گنبد به تنهایی یکی از شگفتیهای معماری در ایران و جهان به شمار می‌رود و از ارزشهای درجه اول جهانگردی برخوردار است. که متأسفانه عدم توجه به این بنای تاریخی موجبات تأثر خاطر بازدیدکنندگان و علاقه مندان به میراث فرهنگی این کشور می‌شود. همان گونه که می‌دانیم میراث فرهنگی هر ملت سند هویت و ملیت اوست. به عبارت دیگر، میراث فرهنگی هر ملت شناسنامه آن ملت است. هر ملت با میراث فرهنگی به جای مانده از نیاکان خود می‌تواند ثابت کند تا چه حد ریشه در تاریخ دارد، چه اندازه در علم، فناوری و فرهنگ و تمدن پیشرفت داشته است، او که بوده؟ کجا بوده؟ چگونه زندگی می‌کرده و اکنون در چه وضعی می‌زید. اهمیت میراث فرهنگی تا حدی است که خداوند متعال در هفت آیه از قرآن به انسانها فرمان می‌دهد: «سیر کنید در زمین، آثار دیگران را ببینید و در آن اندیشه کنید و ببینید عاقبت کسانی که در گذشته زندگی می‌کرده‌اند».

امروزه یکی از معیارهای سنجش حدود مدنیت ملتها، میزان توجه آنها به میراث فرهنگی خویش است. ملتی که به میراث فرهنگی خود توجه نکنند ضربه سختی خواهند خورد و از لحاظ فرهنگی دچار مشکل خواهند شد.

ضروری به نظر می‌رسد دولت و سازمان میراث فرهنگی کشور برای آثاری که شهرت جهانی دارند بودجه‌ای خاص تصویب نماید و به تعمیر و آبادانی خود بنا و محیط آن پردازد و نسبت به اطلاع رسانی شایسته در رسانه‌های داخلی و خارجی اقدام نمایند تا ضمن آگاهی مردم ایران از گذشته خود موجبات جلب توریست بیشتر فراهم شود. امید است که درسالهای آینده که برای بازدید از بنای عظیم تاریخی به شهر سلطانیه عزیمت نمودیم شاهد تغییرات شگرف در شهر و ترمیم کامل بنای گنبد سلطانیه باشیم. به علت کمبود وقت ناچار از بازدید مقبره مولانا حسن کاشی که در نزدیکی گنبد بود و سایر آثار تاریخی شهر صرف نظر نموده راهی شهر تبریز در آذربایجان شرقی شدیم.

آذربایجان شرقی؛ سه‌ه‌ند بلند همتان

آذربایجان نام پرآوازه‌ای که به گوش جهانیان آشناست. تاریخ باستانی آذربایجان با تاریخ قوم ماد در آمیخته است، پس از مهاجرت این قوم به این ناحیه و تأسیس دولت ماد، آذربایجان مادکوچک نامیده شد. بعد از غلبه اسکندر مقدونی بر ایران، سردار مشهور ایرانی به نام آتورپات در آذربایجان ظهور کرد و از اشغال آن توسط یونانیان جلوگیری نمود. از آن پس این سرزمین به نام آتورپاتکان معروف گردید که درطول دوره حکومت سلوکی‌ها نیز همچنان مستقل ماند.

حکومت جانشینان آتورپات در آذربایجان، در زمان اشکانیان نیز ادامه یافت، در دوره ساسانیان پایتخت آنها سیز یا همان تخت سلیمان بود که آثار با عظمت آن هنوز باقی است.

پس از فتح آذربایجان به دست اعراب در تمام ادوار اسلامی، آذربایجان همواره مورد توجه بوده و از هر دوره‌ای آثار و بقایای ارزشمند تاریخی بسیاری در این سرزمین برجای مانده است که هر کدام آئینه‌ای از فرهنگ و تمدن و ذوق و هنر مردم این خطه است. شهرهای آذربایجان بارها در طول تاریخ پایتخت فرمانروایان بزرگ ایرانی بوده که هر کدام آثار ماندگاری از خود به یادگار گذاشته‌اند. پس از توقف کوتاهی در طول مسیر سرانجام به تبریز وارد شدیم و در خوابگاه‌های دانشگاه مستقر گشتیم.

تبریز

تبریز دومین شهر بزرگ ایران، مرکز استان آذربایجان شرقی در دامنه جنوبی رشته کوه‌های سرخاب واقع شده است. در مورد بنا و وجه تسمیه این شهر اظهارات گوناگونی شده لیکن اکثر مورخان آن را از بنای زبیده خاتون همسر هارون الرشید در سال ۱۶۵ هجری قمری می‌دانند. پاره‌ای از مورخان نام تبریز را برگرفته از واژه (توریز) که در زبان پهلوی به معنای جاری شدن است، میدانند. مقدسی در قرن چهارم تبریز را شهری پیشرفته می‌داند. در قرن هشتم این شهر علی‌رغم صدمات وارده از زلزله و هجوم مغول بزرگترین شهر آذربایجان به شمار می‌رفته، بخصوص این که در زمان سلطان اولجایتو وزیر وی رشیدالدین فضل‌الله و تاج‌الدین علی‌شاه به عمران شهر پرداختند.

در اواخر دوره ایلخانی و اوایل دوره تیموری این شهر به پایتختی انتخاب شد. در زمان صفویه و پس از آن بارها مورد هجوم ترکان عثمانی قرار گرفت و در جنگ دوم ایران و روس به دست سربازان روسیه تزاری افتاد ولی با انعقاد معاهده ترکمنچای به ایران مسترد شد. پس از جنگ جهانی دوم مدتی در اختیار فرقه دموکرات قرار گرفت که در سال ۱۳۲۶ با یورش ارتش ایران، آزاد شد.

خانه مشروطیت

خانه مشروطه بعد از به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی در تهران و آغاز دوران استبداد

صغیر، مرکز تجمع جمعی از برجسته ترین چهره های مشروطه در آذربایجان بوده است. این خانه به هنگام قیام مردم تبریز جهت مقابله با اقدامات محمد علی شاه علیه انقلاب نوپای مشروطه و طی دوران محاصره یازده ماهه تبریز توسط نیروهای دولتی، ستاد فرماندهی و محل تشکیل جلسات مجاهدین مشروطه بود و شخصیت‌های برجسته ای همچون ستارخان، باقرخان و علی مسیو به این محل رفت و آمد داشته اند.

مالک نخستین خانه حاج مهدی کوزه کنانی معروف به ابوالمله است که چون خود از آزاد اندیشان و منادیان مشروطه بود، آن را در اختیار مشروطه خواهان قرار داد. خانه مشروطه محصول ذوق هنرمندانه یک معمار تبریزی به نام حاج ولی معمار است که سالها در روسیه ساکن بود و پس از بازگشت به تبریز آن را در سال ۱۲۴۷ هجری شمسی بنا نموده است. به همین دلیل به لحاظ ویژگی‌های معماری نیز قابل اشاره است: وجود دو حیاط آندرونی (که امروز به مجموعه اداری تبدیل شده است) و بیرونی و هم چنین تزئینات

چشمگیر معماری جلوه گر در سقف طبقه اول، به کار گیری یک نورگیر زیبا و چشم انداز موسوم به کلاه فرنگی در بالای سرسرا که طبقه اول و دوم را به همدیگر ارتباط می دهد و استفاده از پنجره های اوروسی و درهای منبت کاری شده در اطاق اصلی موسوم به طینی، این خانه را به نمونه ممتاز و منحصر به فرد خانه های قدیمی موجود در سطح تبریز تبدیل ساخته است.

در حال حاضر خانه مشروطه به سبب نقش ویژه ای که در جنبش مشروطه داشته ، در حال تبدیل شدن به موزه مشروطه می باشد. اتاقهای جنوبی این بنا به صورت موزه آرایش یافته و آثاری از بزرگان مشروطه در آن به نمایش گذاشته شده است. با جمع آوری اسناد دیگری از مشروطه، کل ساختمان در آینده ای نزدیک موزه مشروطه خواهد شد.

ایل گلی

ایل گلی (شاه گلی - استخرشنا) از گردشگاههای زیبا و دلکش تبریز و ایران است که در هفت کیلومتری جنوب شرقی تبریز، بر دامنه تپه ای واقع شده است. ایل گلی استخری است بس بزرگ که مساحت آن ۵۴۶۷۵ مترمربع است .

از سمت جنوبی و از وسط استخر خیابانی کشیده شده که استخر را به صورت شبه جزیره ای درآورده است و در مرکز استخر عمارت باشکوه دو طبقه ای ساخته شده است. در پیرامون استخر از روزگاران قدیم ، درختان کهنسالی سر به هم آورده که انعکاس عکس آنها در آب به زیبایی این محوطه می افزاید . تمام تپه های جنوبی استخر به شکل بسیار زیبایی چمنکاری و گلکاری شده و در روزهای گرم تابستان استراحتگاه مردم تبریز و مسافران سایر شهرها می باشد. اطراف استخر نیز جدول کشی شده و محلی هم برای تفریح کودکان اختصاص داده شده است.

ساختمان اولیه این جایگاه بسیار دل انگیز را به زمان شاهان اق قویونلو نسبت میدهند که در زمان صفویه توسعه یافته است. اعضاء پارسه صبحانه را در فضای دلنشین ایل گلی صرف کردند و سپس برای ادامه برنامه‌های در نظر گرفته شده این مکان دیدنی را ترک کردند.

موزه آذربایجان

موزه آذربایجان در سه طبقه بنا شده است که طبقه اول آن شامل آثاری از قبیل ظروف سفالین، چینی، سنگ بسم الله و ... بود. طبقه زیرزمین نیز برگرفته از پیکر تراشی‌هایی مربوط به وقایع تاریخی و مفاهیمی فلسفی از زندگی اجتماعی بود و در نهایت طبقه سوم این موزه که شامل سکه و مهرهای ادوار تاریخ ایران که در آذربایجان کشف شده است، بود. بعد از بازدید از مجموعه موزه به سمت مسجد کبود تبریز رفتیم که در جنب موزه قرار داشت.

مسجد کبود

این بنای تاریخی که به علت پوشش کاشی معرق آبی رنگ آن، به مسجد کبود شهرت یافته، با نقشه سرپوشیده و فاقد میانسرا، در سال ۸۷۰ هجری قمری ساخته شده است. این مسجد که در ایران منحصر به فرد است، از لحاظ شکل و طرح و نمای خارجی با مساجد سرپوشیده اولیه عثمانی در بورسه شباهت دارد، لیکن تفاوت‌های مهمی نیز بین آنها وجود دارد. این بنا احتمالاً بنایی چند منظوره بوده و در آن قبری وجود دارد که احتمالاً متعلق به امیر قراقویونلو، جهانشاه یا اعضای خانواده اوست.

تا ۵۰ سال قبل این مسجد به صورت ویرانه‌ای بود. یکی از علل این ویرانی زمین لرزه ای بود که در سال ۹۹۷ هجری قمری حادث شد، به طوری که هیچ یک از طاق‌های مسجد برجای نماند. بین سالهای ۱۳۳۰-۱۳۴۰ بخش بزرگی از این بنا بازسازی شد که گنبد بزرگ روی اتاق مرکزی از آن جمله است. تزئین کاشی معرق آنچنان مهارتی را در هنرهای تزئینی نشان می

دهد که در آثار بعدی هرگز هنر کاشیکاری به آن درجه نائل نیامده است. شالوده این بنا مرکب از قطعات سنگی در اندازه های دو متر در شصت سانتی متر است. قسمتی از کف سردر ورودی، فوق‌العاده تزئین یافته و به دیواره‌های بدون تزئین که کاملاً نوسازی شده، ارتباط می‌یابند. این وضع در دو طرف تا قاعده‌های مناره‌های از میان رفته، ادامه می‌یابد. بجز پی‌ها، نسج کامل بنا با آجر ساخته شده است. سردر ورودی با نیم گنبدش به داخل دهلیزی موازی با نمای بنا باز می‌شود. پنج دهانه این دهلیز که با طاقهای گنبدی پوشیده شده است، مستقیماً در پشت اتاق مرکزی قرار گرفته که بر فراز آن گنبدی با دهانه ای بیش از پانزده متر واقع است. این گنبد بر روی هشت قوس - چهار قوس زاویه‌ای و چهار قوس دیواری - استوار شده است. پلکان واقع در چهار جرز این اتاق به یک غلام گردشی در طبقه فوقانی راه دارد. سوراخی در وسط اتاق است که احتمالاً، مانند مسجد سرپوشیده دوره عثمانی، جای فواره یا منبع آبی بوده است.

این مسجد در ایران به فیروزه اسلام شهرت داشته و این شهرت به سبب فراوانی و تزئین کاشی معرق در آن بوده است، به طوری که در آن رنگ آبی سیر غلبه دارد. رنگهای کاشی معرق که در سراسر بنا یافت می‌شود، شامل آبی روشن، آبی سیر، سفید، سبز، زرد و قهوه ای است. رنگ آبی روی سطوح دیوارهای درگاه ورودی، روی نیم گنبد آن، روی پیچهای قالبی ساده جانبی که در گوشه درگاه ظاهر می‌شود و روی طرحهای جانبی که طور نیمه برجسته درآمده به کار رفته است. پس از انقلاب مسجد کبود نوسازی و ترمیم شده و بیشتر از گذشته به آن توجه می‌شود، هر چند که هنوز کافی نمی‌باشد.

روستای کندوان

کندوان در ۲۲ کیلومتری اسکو و ۶۲ کیلومتری تبریز واقع است. شیوهٔ بنای خانه‌های این روستا از نوع معماری صخره‌ای به شکل مخروطی یا کله‌قندی احتمالاً مربوط به قرن هفتم هجری است. برخی از باستان شناسان قدمت این روستا را به دوره‌های پیش از اسلام نسبت می‌دهند. در دل این تپه‌های

بلند که ارتفاع بعضی از آنها به ۴۰ متر می‌رسد صدها آغل، انبار و اتاقک حفر شده که بسیار دیدنی است.

همچنین آب معدنی گوآرایی که از دل یکی از تپه‌های این روستا می‌جوشد از شهرت فراوانی برخوردار است و برای امراض کلیوی بسیار مفید تشخیص داده شده است.

این روستا به سبب ویژگی معماری صخره‌ای و بافت مخصوص آن در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است.

اعضای پارسه ضمن بازدید از این روستای زیبا از نمایشگاه صنایع دستی که در یکی از منازل برپا شده بود نیز دیدن کردند.

آذربایجان غربی، تاکستان ستاره‌ها موقعیت جغرافیایی استان

استان آذربایجان غربی با احتساب دریاچه ارومیه در حدود ۴۳۶۶۰ کیلومتر مربع مساحت دارد. این استان که در شمال غربی ایران قرار گرفته و ۲/۲۵ درصد از مساحت کل کشور را تشکیل می‌دهد، بین ۳۵ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۹ درجه و ۴۶ دقیقه شمالی (از خط استوا) و ۴۴ درجه و ۳ دقیقه تا ۴۷ درجه و ۲۳ دقیقه از طول شرقی (نصف النهار گرینویچ) قرار گرفته است. این استان که بخش شمال غربی فلات ایران را تشکیل می‌دهد در دوران سوم زمین‌شناسی پوشیده از آب دریای بزرگی بوده که تیتس نامیده شده است. در دوران سننوروتیک که دوران سوم و چهارم زمین‌شناسی را در بر می‌گیرد و در نتیجه دگرگونی‌های عظیم در پوسته زمین و حرکات کوه‌زایی و فعالیت آتشفشانی شدید، کوه‌های بلندی چون آرازات، قفقاز، زاگرس، سبلان، سهند و کوه‌های دیگر سربرآوردند و فلات آذربایجان شکل نهایی خود را پدیدار ساخت.

مهاباد

شهرستان مهاباد با مساحتی حدود ۲۶۲۰ کیلومتر مربع در ناحیه‌ای کوهستانی و جنگلی در جنوب استان آذربایجان غربی قرار دارد. این شهرستان از شمال به شهرستان میاندوآب، از جنوب

به استان کردستان از شرق به شهرستان بوکان و از غرب به شهرستان نقده و پیرانشهر محدود است.

این شهرستان از دو بخش و یک شهر تشکیل شده است و تا مرکز استان ۱۱۹ کیلومتر فاصله دارد. آب و هوایی آن بر حسب پستی و بلندی متغیر است در قسمت‌های کوهستانی سردسیر و ییلاقی است و قسمت‌های جلگه و جنگلی معتدل است. هوای مهاباد در تابستان‌ها گرم است و زمستان‌های سرد و پربرفی دارد.

مراکز دیدنی

از جمله اماکن دیدنی مهاباد می‌توان به: مسجد جامع مهاباد، مقبره بداق سلطان، دخمه‌های مادی، فخریگاه، غار سهولان، دریاچه سد مهاباد، شهر مادی اندرقاش، مدرسه شاه سلیمان، دژ مادی قلات شاه، غارهای بورینگ بزرگ و کوچک، غار راکاد، برده مامور، کهنه قلعه، برده کنند، پل میمند و ... اشاره نمود.

مسجد جامع مهاباد

این مسجد در خیابان حافظ این شهرستان قرار دارد به مسجد سرخ نیز معروف است که به دستور براق سلطان حاکم مهاباد ساخته شد و در زمان شاه سلیمان صفوی تکمیل گشت. همچنین مدرسه‌ای جهت تحصیل طلاب علوم دینی نیز در ضلع شرق آن تأسیس شد. این مسجد قدیمی‌ترین مسجد مهاباد است. و از نظر توازن در طرح از زیباترین بناهای تاریخی استان به شمار می‌رود. کل فضای مسجد و حجره‌های اطراف صحن بدون تزئینات معماری است.

مقبره بداغ سلطان

این مقبره در جنوب غربی مهاباد در قبرستان عمومی شهر قرار دارد. بداغ سلطان فرزند «شیرخان» و از نوادگان «صارم بیگ مگری» است. او در سالهای ۱۱۱۱ تا ۱۰۶۲ هـ ق

حکمران منطقه مهاباد بود. این بنا احتمالاً در دوره شاه عباس صفوی ساخته شده است. این مقبره با مساحت ۱۳۶ متر مربع ترکیبی از سنگ، آجر قرمز چهارگوش و ملاط ماسه و آهک است و دقیقاً براساس شکل معماری مقابر دوره صفوی ساخته شده است. مقبره بداغ سلطان داخل اطاق اصلی است ساختمان مقبره بر روی صفحه سنگی قرار گرفته است. بداغ سلطان در ۱۱۱۲ هـ. ق در یکی از جنگلهای شاه عباس در نزدیکی ایروان به قتل رسید. جسد وی را به خاطر خدمات عمرانی به مهاباد آوردند و در آنجا دفن کردند.

گور دخمه فخریگاه

تقریباً در پانزده کیلومتری شمال شهرستان مهاباد و در جنوب روستای « آگریگاش » اثر تاریخی با عظمت فخریگاه از دوره مادها قرار دارد. داخل گور دخمه از دو قسمت با ارتفاع ۵۰ سانتی متر تشکیل شده است. بخش شمالی آن متشکل از ۲ پله ورودی و دو ستون با ارتفاع ۲/۱۰ است. در انتهای سمت غربی این بخش مقبره‌ای که سابقاً دفن مردگان بود و ۲ مقبره کوچک‌تر به ابعاد مساوی وجود دارد.

این دخمه دارای چهار ستون و ۲ پله در سمت چپ ایوان است.

دیاکونوف درباره آن نوشته: شمالی‌ترین مقبره مادی فخریک ... است...

تعیین قدمت این مقبره دشوار است ولی گیرشیمن آن را مربوط به مقبره یک شاهزاده مانایی می‌داند هرتسفلد و برخی دیگر معتقدند این یک مقبره مادی است و از نظر حجازی و ستون بندی در شماره مقابر مهم دوره ماد است.

از فراز تپه‌ای که این گور دخمه در آن قرار دارد چشم‌انداز زیبای باغهای سرسبز سیب و ... خودنمایی می‌کند. پس از بازدید اعضای پارسه از این اثر تاریخی و در مسیر بازگشت مالک یکی از این باغها با گشاده دستی از این مهمانان ناخوانده با سیب‌های شیرین باغش پذیرائی نمود.

غار سهولان

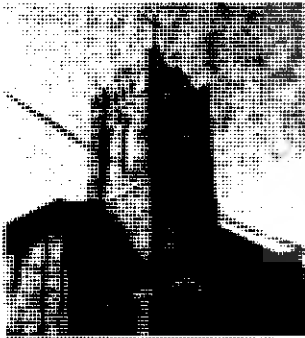
این غار در ۲۵ کیلومتر شهر مهاباد قرار دارد و یکی از زیباترین و شگفت‌انگیزترین غارهای طبیعی ایران است این غار از چند حوضچه بزرگ که به وسیله دالان‌های آبی به هم متصل شده‌اند تشکیل شده است.

ارتفاع سقف غار از سطح آب در حوضچه آخر ۵۰ متر و عمق آب در حوضچه وسطی ۳۵ متر است. داخل غار دارای آب زلال و شفافی است و دسوارهای آن با صخره‌ها و سنگ‌های آهکی پوشیده شده است.

گشت و گذار با قایق بر روی آبهای این غار زیبا یکی از جذاب‌ترین قسمت‌های سفر بود. دانشجویان زمان اقامت خود در شهر مهاباد را میهمان شهرداری و شورای شهر بودند محل اقامت توسط ایشان در هتل زیبای کوهستان در نظر گرفته شده بود که در همین جا از پذیرایی گرم و میهمان نوازی مسئولین محترم شهرداری و شورای شهر و نیز مسئولان محترم هتل کویستان «کوهستان» قدردانی می‌نمائیم.

ارومیه، سرزمین خورشید

شهر ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی که به رضائیه نیز شهرت دارد، یکی از شهرهای قدیمی و زیبا و خوش آب و هوای ایران است و رودخانه شهرجای از جنوب آن گذشته و پس از مشروب نمودن زمینهای زراعتی و باغات و دهات مسیر خود به دریاچه ارومیه می‌ریزد. این شهر به خط مستقیم در ۱۲۴ کیلومتری جنوب غربی تبریز و در ۴۰° عرض شمالی و ۳۷°-۴۰° طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ واقع و در حدود ۱۳۴۲ متر از سطح دریای آزاد ارتفاع دارد. در سالهای اخیر بر زیبایی و عمران و آبادانی شهر ارومیه افزوده گشته است و در حکومت رضاشاه پهلوی به رضائیه معروف شد.

بنا به قول بعضی از مورخان و معتمدین کلدانی شهر ارومیه که قبل از اسلام مدتها مرکز سلطنت کلد و آشور بوده به مناسبت کثرت آب و زیادی چشمه‌ها به زبان کلدانی اورامیه (اورا به معنی محل میه به معنی آب) یعنی محل آب نامیده شده است. و اگر (اور) که بنا به گفته بعضی از محققین به معنی (آباد) باشد را صحیح فرض کنیم ارومیه را می‌توان آب‌آباد هم معنی نمود.

کلیسای ننه مریم

این کلیسا که امروزه به نام کلیسای شرق آشور نامیده می‌شود در خیابان قدس شهر ارومیه

قرار دارد و یکی از آثار بی‌نظیر و تاریخی آشوری‌های ارومیه است. در سده‌های قبل دفن اموات در این محل صورت می‌گرفت. نمای فعلی متعلق به دوره ساسانی است و دارای طاق‌های بسیار جالب و قرینه‌سازی کاملاً زیبا است. طبق برخی روایات این بنا قبلاً آتشکده بوده و یکی از معابد معروف زرتشتیان به شمار می‌رفت. در متون آورده است که یک شاهزاده چینی با

پنجاه تن از سران آن کشور در سال ۶۴۲ م برای ملاقات با اسقف اعظم «تینوا» به بین‌النهرین می‌آیند و از آنجا به ارومیه می‌روند و مدتی در این کلیسا مقیم می‌شوند و به مرمت آن همت می‌گمارند. نام این شاهزاده خانم باقری «باپری» نامیده می‌شود.

کلیسای ننه مریم دارای صحن نسبتاً بزرگی است. بخش قدیمی و اکثر ساختمانهای کلیسا در ضلع شمالی صحن واقع شده‌اند به علت مرمتها و بازسازی‌های متعددی این کلیسا اینک شکل ناهمگونی پیدا کرده است.

اولین مرمت در سال ۶۴۲ م انجام شد و در سال ۱۳۴۲ و ۱۳۴۳ نیز برخی جدید به کلیسا اضافه شد. در داخل بخش قدیمی کلیسا، اعضای اتجمن پارسه از توضیحات راهنما پیرامون قسمتهای گوناگون بهره‌مند شدند. قابل ذکر است پیش از بازدید از این کلیسا در کلیسای دیگر که نزدیک همین محل بود توسط یکی از هموطنان مسیحی که مسوولیت آن کلیسا را هم به عهده داشت توضیحاتی پیرامون افکار، عقاید، آداب و رسوم شاخه‌های مختلف دین مسیح توضیحات کاملی داده شد.

خوی

سرزمین خوش آب‌وهوای خوی در شمال ارومیه قرار گرفته، از مشرق به استان آذربایجان شرقی منتهی می‌شود. در جنوب ماکو و چالدران واقع شده و از آثار برجسته آن می‌توان به پل خاتون در جنوب شهرستان خوی اشاره کرد که در دوره صفویه بر روی رودخانه قطور بنا و در

دوره قاجاریه نیز مرمت شده است، بازار تاریخی خوی متعلق به دوران شاه طهماسب صفوی، مسجد مطلب خان در مجاورت بازار قدیمی متعلق به دوران ایلخانی و گنجینه خوی از دیگر آثار تاریخی شهر می‌باشند.

مسجد سید الشهدای خوی

این مسجد قاجاری در بخش مرکزی شهرستان خوی در ضلع شمالی خیابان انقلاب قرار دارد. ساختمان مسجد شامل شبستانی یک طبقه با سه فرش انداز و یک راهروی ورودی است ترکیب و تناسب تالار و دالان ورودی بسیار هماهنگ و تزئینات آجری در داخل گنبد های سقف و گوشواره های مربوط بسیار جالب توجه است. این مسجد هشت ستون تراشیده سنگی و پانزده طاق گنبدی شکل دارد. این مسجد دارای تزئینات آجری در گنبد سقف و گوشواره هایی با طرح لوزی مدور ستاره و رسم تزئین های هندسی است. در سنگ نوشته ای که در انتهای ورودی مسجد نصب شده ترکیب «یا غفور یا ودود» دیده می شود که با احتساب حروف / ؟ برابر ۱۳۳۳ هـ ق را نشان می دهد. متأسفانه برغم ارزشهای تاریخی این اثر زیبا به لحاظ حفظ و نگهداری چندان توجهی به آن نمی شود.

بازار خوی

بازار کنونی خوی بازمانده بازار وسیع قدیمی است که در ضلع شرقی شهر و به موازات خیابان طالقانی و انقلاب قرار دارد این بازار و همچنین دروازه سنگی، بقایای به جا مانده دیوار حصار شهر قدیم خوی و خندق پشت آن، مجموعه کاملی از سبک شهرسازی دوره اسلامی در دوره های افشاریه، زندیه، قاجاریه و اوایل پهلوی و معماری دوره خاندان «دنبلی» را نشان می دهد. این خاندان درخوی بناهای بسیاری ساخته اند. گرچه این بازار دستخوش دگرگونی های فراوانی شده است لیکن آنچه هنوز به جای مانده هم از ارزش قابل توجهی برخوردار است.

منار شمس تبریزی

در ۳ کیلومتری از مرکز شهر، در ما بین خانه‌های کوچه شمس تبریزی در محله امامزاده، قرار گرفته است. اسناد و مدارک مختلف این بنا را به شاه اسماعیل اول صفوی نسبت می‌دهند که بعد از شکار یک روزه‌اش دستور داد. کله فوچهای وحشی را در آن بکار بردند و از همان کله و آجر مناری ساختند. مدارک موجود بیانگر آنند که در گذشته سه منار بوده و تصویر سه منار در کتاب بیان « منازل سفر عراقین » آمده است. ولی سالهای بعد یکی از منارها خراب شده، اما سیاحان دوره قاجار و جهانگیر میرزا (متوفی ۱۲۸۶ هـ. ق) از دو منار صحبت می‌کنند.

بنا به نقل معتمدین و پیرمردان محل در ۱۲۰ سال پیش، یکی دیگر از منارها تخریب شده و هم اکنون فقط یکی از آنها باقیمانده است و به سبب وجود آرامگاه شمس تبریزی عارف جهانگرد مشهور، مراد و مرشد شاعر ترک، مولانا جلال‌الدین محمد قونوی در ضلع شمالی منار به نام وی مشهور شده است.

منار شمس تبریزی از بناهای منحصر به فرد منطقه است و تا سالها پیش جهانگردان و گردشگران زیادی را به سوی خود جلب می‌کرد. مردم تعداد بیشماری از متصوفان را که در آذر

ماه هر سال جهت انجام مراسم در جوار منار جمع می‌شدند، به یاد دارند. ولی هم اکنون به سبب محصور بودن در بین خانه‌های مردم بدون توجه مانده است. مصالح و ظاهر منار گواهی می‌دهد که باید از آثار قبل از مغول باشد. سبک معماری برج خیلی نزدیک به بناهای دوره سلجوقی است و در همین سبک مناری از آثار دوره سلجوقی در بردسیر کرمان موجود است که به میل قاوردی معروف می‌باشد.

ساختمان منار بر برج استوانه‌ای شکل استوار می‌باشد و به سبب عدم شناسایی و مطالعات لازم تا کنون هیچ گونه نشان و اثری از وجود بقایای ساختمانی که به احتمال قوی این اثر در ارتباط با آنها (مقبره شمس تبریزی یا کاخ شاه اسماعیل اول)، ساخته شده به دست نیامده

منار به صورت مجوف بوده و پلکان مارپیچی، از ورودی منار که در قسمت پایین آن قرار دارد، به انتهای منار و به قسمت مؤذن آن که روی به طرف قبله دارد، منتهی می‌شود. پی و حدود ۵۰ سانتیمتر از بنای قسمت تحتانی با سنگ ساخته شده. البته با در نظر گرفتن این که مقداری از پی آن توسط رسوبات سیل و غیره، زیر خاک مانده است. از این قسمت به بعد تمام مناز از آجر می‌باشد، که در وسط آجرها کله‌های قوج گذاشته شده و از نظر فرم به سه قسمت تقسیم شده، قسمت تحتانی و انتهای آن که کوچکتر از بخش میانی می‌باشد خالی ولی قسمت میانی را با شاخ قوج وحشی آرایش داده‌اند، که فلسفه وجود منار نیز، وجود این تزئینات می‌باشد که به عنوان یادبود ساخته شده است. به قولی هدف از آن به احتمال زیاد نمایش قدرت پادشاه بود که در یک روز توانسته به قدری قوج وحشی شکار کند، که از شاخ آنها تمامی سطح خارجی منار را تزئین نماید.

در آبدیهای مهم که بر سر راهها بود، شبها بر بلندی آتش می‌افروختند و برجی را برای این کار ساخته بود که به وسیله آتشی که بر فراز این برجها افروخته می‌شد، از دور اخبار و علائم و ارشاداتی می‌دادند که مردم دوردست را از خطر و حوادث آگاه می‌کردند. و احتمال هم دارد که یکی از منارها ستون یادبودی باشد از جنگ آلب ارسلان سلجوقی با رومانوس دیو جانوس امپراتور روم در ملازگرد و سلطه اش بر وی، که سرنوشت مسلمانان منطقه راه این جنگ و پیروزی آلب ارسلان رقم زد و کشور روم تدریجاً به شکوری مسلمان نشین مبدل گردید و منار مزبور حالت تقدس مانندی ما بین مردم این مرز و بوم پیدا کرد و پس از اقامت شمس تبریزی درخوی فوت وی جنازه‌اش در کنار آن دفن گردید و نام منار شمس تبریزی پیدا نمود و شاه اسماعیل صفوی چون خود عارف و متصوف بود دستور داد کاخش را در کنار آرامگاه شمس تبریز ساختند.

منار شمس تبریزی به شمار ۹۶۶ در ردیف آثار ملی و به قدمت سده ششم هجری قمری به ثبت رسیده است.

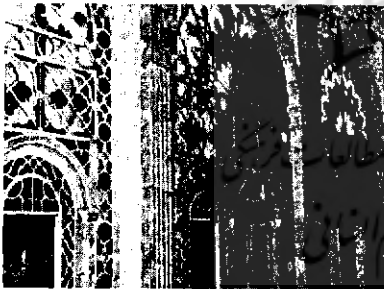
ماکو

در منتهی‌الیه شمال غربی ایران شهر ماکو در مجاورت مرز ترکیه و آذربایجان شوروی و ارمنستان قرار گرفته است. از ماکو در طول تاریخ با نامهای شوارشان، آرتاز و قلعه قپان نیز یاد شده است. از آثار به جای مانده، کتیبه‌ها و دخمه‌های سنگی و گورستان‌های تاریخی چنین

برمی‌آید که منطقه ماکو در ۲۷ قرن پیش، از تمدن درخشانی برخوردار بوده است. این شهرستان دارای آثار و بناهای تاریخی و باستانی فراوانی است که مهمترین آنها عبارتند از: قره‌کلیسا، پل پنج چشمه، قلعه ماکو، ایوان فرهاد، کاخ باغچه جوق و ...

کاخ سردار ماکو؛ باغچه جوق

بنای تاریخی باغچه جوق به عنوان کاخ ییلاقی سردار ماکو توسط اقبال السلطنه ماکویی از حکام مقتدر اواخر دوره قاجاریه و یکی از سرداران مظفرالدین شاه قاجار (۱۳۲۴-۱۳۱۳ هجری قمری) احداث شده است. این کاخ در دامنه دلپذیر کوهستان و مجاورت روستای باغچه جوق در دو کیلومتری سمت غربی جاده ماکو - بازرگان و در میان باغ بسیار باصفایی قرار گرفته است. این مجموعه اعیانی و باشکوه با زیربنای ۲۵۰۰ مترمربع در داخل باغ بزرگی که دارای انواع درختان میوه و گلها و درختان زینتی و چشمه آب جاری است، قرار گرفته و دارای واحدهای ساختمانی به شرح زیر می‌باشد:

۱- هشتی نسبتاً کوچک ورودی با سقف رسمی‌بندی و نقاشی شده و نیز حصار اندرونی و نیز قسمتی از فضای محوطه‌سازی و تراس‌بندی شده باغچه، با حوض آب و نرده‌های چوبی که محصور کننده این بخش است.

۲- ساختمان مرکزی و اصلی در دو طبقه با سقف شیروانی و طراحیه‌های گچی به شکل نرده‌های

خراطی شده در اطراف بام. مهمترین قسمت از کاخ، تالار مرتفع و کشیده و آئینه‌کاری و گچ‌بری شده حوضخانه است که تمام واحدهای معماری بر محور این تالار احداث گردیده و از نظر به کارگیری مصالح، سیستم آرایش و نوع و پنجره دارای اسلوب خاص خود است که علاوه بر ویژگیهای معماری ایرانی، نفوذ و تاثیر ویژگیهای معماری فرنگی، بخصوص هنر ساختمانی روسیه (اواخر قرن ۱۹ میلادی) در آن مشهود است.

۳ - ساختمان سنگی معروف به آشپزخانه عمارتی دو طبقه که کاملاً از سنگ مرمر و با سقف شیروانی ساخته شده است.

۴ - ساختمانهایی نیمه مخروبه، گلخانه، حمام، انباری و نگهبانی که از الحاقات بعدی هستند.

با توجه به مطالب فوق، کاخ سردار ماکو از نظر تزئینات، خصوصیات ویژه زمان خود را دارا می‌باشد. گچبریها و آینه کاریهای تالار حوضخانه، طاق نماهای تزئینی، ارسیها، کاغذدیواریهای گران قیمت که برخی از مخمل و دارای طرح گل و بوته جالب بوده و نیز پرده‌های اشرافی ثقل تزئینات جبهه اندرونی کاخ را تشکیل می‌دهند.

نقاشیهای رنگ‌روغن داخل اتاقها، بخصوص اتاق نهارخوری، نرده‌های چوبی راه‌پله‌ها، مسجّمه‌های گچی، اسباب و اثاثیه و لوازم زندگی شخصی سردار نیز مکمل آرایشهای فوق‌الذکر است. تزئینات نمای بیرونی شامل آزاره سنگی از مرمر مرغوب با نقوش حجاری شده از گل و بوته، قابندی‌ها و شمشه‌گیری‌های گچی، اشکال گل و بوته، مجسمه‌های نیمه‌برجسته حیوانات، فرشته و انسان، ستون‌های نیم برجسته گچبری شده و یک نوع کادرهای مستطیل شکل که داخل آنها با شنهای بادامی پر شده و علاوه بر و پنجره و نرده‌های چدنی می‌باشد که تماماً در ساختمان مرکزی قصر متمرکز گردیده است.

الف) انواع و اقسام مبل‌ها و صندلی‌های لوکس از جنس چوبهای جنگلی نی و خیزران و استیل‌های مرغوب با تزئینات برجسته برنزی و رویه مخمل و نقوش کنده‌کاری شده ساخت کشور لهستان، فرانسه، اتریش و روسیه؛

ب) آئینه‌های سنگی با قابهای طلایی و استیل مشکی مثبت کاری شده؛

پ) پاراوانهای سه‌تکه از استیل طلایی با تزئینات ویژه و پارچه اطلسی و زری کاری با گل و بوته ساخت فرانسه؛

ت) کاناپه‌های اطلسی؛

ث) پرده‌های رنگین اطلسی، پشمی و توری زری با طرحهای مختلف؛
ج) دستشویی متحرک لگن‌دار از چینی اعلاء و ملحقیات استیل گلدار به رنگ طلایی ساخت روسیه؛

چ) کمد و جالباسی از جنس چوب گردو و مثبت کاری شده و روکش اطلسی، ساخت اطریش؛

ح) لوسترهای برنزی ۱۸ شاخه، ساخت کشور فرانسه؛

خ) قاب عکسهای خانوادگی سردار؛

ساختمان قصر باغچه‌جوق به علت ویژگیهای ممتاز هنری و معماری در سال ۱۳۵۳ توسط دولت از وراث سردار

خریداری و بعد از انجام پاره‌ای تعمیرات ضروری از سال ۱۳۶۴ برای بازدید عموم آماده گردیده و هم اکنون به عنوان کاخ موزه از آن بهره‌برداری می‌شود. در حال حاضر علاوه بر نمایش اشیاء و لوازم شخصی سردار ماکو در ساختمان قصر تعدادی از اتاق‌های طبقه همکف تبدیل به موزه اشیاء تاریخی و مردم‌شناسی استان شده است.

قره کلیسا یا کلیسای طاطائوس مقدس

قره کلیسا یا کلیسای طاطائوس مقدس در شمال شرق دشت چالدران از توابع استان آذربایجان غربی واقع شده است. این بنای در دره‌ای مجاور دهکده کلیسای کندی قرار دارد. علت نامگذاری قره کلیسا به سبب استفاده از سنگهای سیاه آذرین در ساخت بخش قدیمی کلیسا می‌باشد.

تاریخ ساخت این کلیسا بنا به روایت مووسس خورناتسی مورخ مشهور ارمنی به اوایل دوره مسیحیت برمی‌گردد. به این ترتیب که کلیسای موردنظر بر روی آرامگاه طاطائوس مقدس از مبشرین دین مسیحیت ساخته شده است. از سال ۱۲۴۳ میلادی نام کلیسای طاطائوس مقدس به تناوب در آثار و کتب مختلف بویژه مجامع مذهبی ارمنه به چشم می‌خورد. کلیسای طاطائوس بارها بوسیله چپاولگران و حاکمان وقت مورد غارت و ویرانی قرار گرفته، و در این میان سوانح طبیعی مثل زلزله، بارها ساختار کلیسا را ویران نموده است.

طبق کتیبه موجود در نمای داخلی بخش قدیمی، کلیسا در اوایل قرن ۱۴ میلادی در اثر زلزله‌ای مهیب ویران گشته، به طوری که در سال ۱۳۱۹ میلادی، ساختمان فعلی کلیسای قدیمی توسط اسقف زاکاریا در مدت ۱۰ سال مرمت و بازسازی گردیده است. یکی دیگر از تعمیرات اساسی و ساختمان دومین کلیسای پرشکوه قره کلیسا در دوران حکومت عباس میرزا ولیعهد قاجار انجام گرفته است. کلیسای جدید تماماً با سنگهای سفیدرنگ حجاری شده، که در نوع خود کم‌نظیر می‌باشد و به شکل کلیسای ایچ‌میزین ایروان احداث گردیده است.

با شروع جنگ میان ایران و روس در سال ۱۸۲۷ میلادی، جمع کثیری از آرامنه آذربایجان پس از دهها قرن به آنسوی مرز ارس عزیمت نموده و عده کمی نیز که در دهات اطراف قره کلیسا ساکن بودند در ماههای آخر جنگ جهانی اول و با یورش قوای عثمانی این محل را ترک نمودند، به این ترتیب دهات ارمنی‌نشین اطراف کلیسا خالی از سکنه گردید و از آن پس این کلیسای شکوهمند به عنوان اثری ارزشمند از معماری کهن این سرزمین به یادگار ماند.

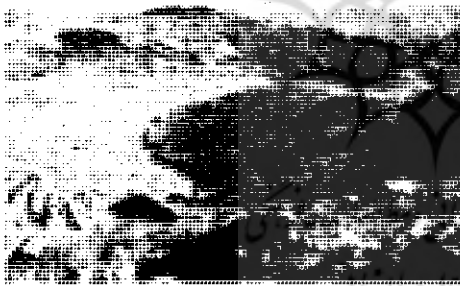
اطراف بنای قره کلیسا را حصار سنگی و دیوارهای تدافعی دربر گرفته است. در چهار گوشه دور حصار برج‌هایی به شکل نیم دایره وجود دارد که از لاشه سنگ ساخته شده‌اند. در سمت جنوب حصار دروازه اصلی قرار دارد، پس از گذشتن از دالان کم ارتفاعی به حیاط اصلی کلیسا وارد می‌شویم که در میان حیاط، ساختمان کلیسای باشکوه طاطائوس مقدس چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌نماید. حصار اطراف بنا بجز ضلع غربی به وسیله اطاقک‌هایی پوشیده شده است. همچنین حیاط بزرگی در ضلع غربی بنا وجود دارد. در بخش جنوبی این حیاط ویرانه‌های تأسیسات خدماتی و اقتصادی به جای مانده است.

بنای کلیسا از دو بخش قدیمی (سیاهرنگ) و بخش جدید (سفیدرنگ) به صورت الحاقی تشکیل شده است. در نمای داخلی و خارجی کلیسای قدیم از سنگهای سیاه آذرین استفاده شده و شامل محراب اصلی در ضلع شرقی می‌باشد که از کف صحن کلیسا یک متر ارتفاع دارد و با دو ردیف پلکان به صحن اصلی ارتباط دارد. در دو سمت محراب اطاقک‌های تاریک به چشم می‌خورد که عده‌ای عقیده دارند که مزار طاطائوس مقدس در اطاقک سمت راست محراب قرار گرفته است. پوشش این بخش به صورت گنبدی با دوازده ترک می‌باشد.

کلیسای سفید دارای سه ورودی در اضلاع شمالی - غربی و جنوبی می‌باشد که ورودی اصلی کلیسا در ضلع غربی قرار گرفته و بر سردر آن کتیبه معروف عباس میرزا نصب شده است. این ورودی متصل به برج ناقوس کلیسا می‌باشد که بر روی چهار ستون سنگی عظیم بنا شده است. در حاشیه فوقانی تزئینات مذکور، در بین نیم ستونهای سنگی، چهره‌هایی از حواریون حضرت مسیح (ع) به صورت تمام قد و با لباسهای رسمی حجاری شده است و در وسط دیوار آبسید شمالی پیکره ظریف حضرت مریم به چشم می‌خورد. لازم به ذکر است که در مرداد ماه هر سال زائرین ارمنی برای اجرای مراسم مذهبی در این کلیسا گرد هم می‌آیند.

کلیبر

شهر کلیبر یکی از یازده شهر استان آذربایجان شرقی می‌باشد که در شمال آن رود ارس قرار دارد و با کشورهای آذربایجان و ارمنستان همسایه می‌باشد. در جنوب با اهر در غرب استان اردبیل و در شرق با کمی فاصله با جلفا همسایه می‌باشد. این منطقه سابقه تاریخی بس بزرگ دارد که نمونه آن قلعه معروف به بابک است که به دوران ساسانیان و حتی قبل از آن می‌رسد. چون برنامه ما در این شهر بازدید از قلعه بابک بود لذا پس از کمی پرس‌وجو در مورد مسیر قلعه، لذا به مسیری

که به قلعه منتهی میشد وارد شدیم. سربالایی تند با دره‌های عمیق در کنار جاده که مناظر زیبایی درخود داشت که به علت تاریکی هوا قابل رؤیت نبود و بیشتر هولناک بود تا زیبا. به وسط‌های مسیر که رسیدیم به علت تاریکی هوا و خسته بودن رانندگان در نزدیکی اقامتگاهی توقف کردیم و از همراهان خواسته شد تا شب را در اتوبوس و پای قلعه بابک سر کنند.

قلعه جمهور یا بدقالاتی

قلعه جاویدان یا جمهور یا دژ بزکه، امروزه به نام قلعه بابک معروف است. در چند کیلومتری جنوب غربی شهر کلیبر قرار دارد. این قلعه از برج و باروهای متعدد تشکیل یافته است که برجهای مدور آن از سنگ مالون با ملات ساروج استوار شده و باروها از سنگ خارا می‌باشند. قلعه به صورت دو و سه طبقه، مشتمل بر تالار اصلی و ۱۷ اتاق در اطراف تالار مرکزی خودنمایی می‌کنند.

زمان قطعی احداث بنا معلوم نیست، لیکن احتمال دارد مجموعه قلعه در دوره ساسانی احداث گردیده باشد. اما شهرت قلعه به خاطر مبارزات بابک خرمدین و استفاده از این قلعه بوده است. از همینجا بود که بابک خرمدین قهرمان تاریخی آذربایجان و یارانش به مدت ۲۲ سال سپاهیان عرب را که برای سرکوب جنبش و قیام او آمده بودند در کوهها و گردنه‌ها سرگردان کرد و با شبیخون‌های خود آنها را از دم تیغ گذراند و به شکست و هزیمت وادارشان کرد.

در ابتدای مسیری که باید پیاده به طرف قلعه می‌رفتیم با جمع کردن اعضاء ضمن ارائه توضیحاتی در مورد مسیر قلعه و مدت زمان پیاده‌روی از آنها خواسته شد که در طول مسیر هماهنگ و با فاصله کم حرکت کنند. مدت کوه‌پیمایی دو ساعت و نیم تا سه ساعت پیش‌بینی می‌شد. هر چند که ابتدای مسیر پله کشی شده بود ولی بقیه مسیر را باید از کوره راهها و دامنه کوهها عبور می‌کردیم که هم جالب و زیبا بود و هم خطرناک. منطقه بسیار زیبا، خوش آب‌وهوا و با عظمت بود که در قالب جملات نمی‌توان عظمت و زیبایی آن را به وصف کشانید.

در طول مسیر منزل‌گاه‌هایی توسط مردم محلی تدارک دیده شده بود که به بازدیدکننده‌گان، خدمات، ارائه می‌دادند. پس از عبور از دامنه‌های شیب‌دار و دالان‌های تنگ و باریک و گذر از معبرهای شیب و خطرناک در کنار دره‌های بسیار عمیق - که همواره با تذکرات پی‌درپی راهنما همراه بود - سرانجام به نقطه پایانی قلعه که اوج آن بود رسیدیم.

گروهی در حال تعمیر دیواره‌های قلعه بودند. راهنما ضمن اینکه اعضاء در حال استراحت بودند برای آنها از پایمردی بابک به عنوان یک ایرانی سخن گفت و او را یک وطن‌پرست و مدافع فرهنگ ایرانی قلمداد نمود که در مقابل زورگویی دولت عباسی ایستادگی کرد.

در یک کلام موقعیت قلعه و صعب‌العبور بودنش بی‌نظیر بود. باید اعتراف کرد که ایرانی هرگاه از فکر و شعورش استفاده کرده حماسه ایجاد کرده و امثال حماسه بابک خرم‌دین در تاریخ ایران بی‌شمار است.

پس از کمی استراحت و مجدداً هماهنگ و در آرایش منظم قلعه را ترک کرده و به سمت پائین به راه افتادیم. بی‌شک قلعه بابک را باید جزء یکی از بهترین برنامه‌های این سفر علمی تاکنون قلمداد نمود.

قلعه بابک جدا از موقعیت تاریخی ارزشمندش که برای ایرانیان حائز اهمیت می‌باشد، از لحاظ قرار گرفتن در طبیعت عالی و دست نخورده در نوع خود منحصر به فرد است و همین ویژگی در کنار سابقه ارزشمند تاریخی است که برای گردشگران و جهانگردان جالب توجه می‌باشد. البته این امر نیازمند توجه بیشتری از سوی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی کشور می‌باشد که با یک عزم ملی به عمران و آبادانی قلعه و محیط اطراف آن بپردازند و امکانات لازم را برای گردشگران فراهم نمایند.

پس از صرف نهار و بدون معطلی مجدداً به ادامه سفر پرداختیم. ابتدا عازم دیار اردبیل، سبلان تشیع شدیم. تقریباً سه ساعت و نیم زمان لازم بود تا به شهر اردبیل برسیم لذا سریعاً در ساعت ۳ و ۲۰ دقیقه قلعه بابک را با همه زیبایی و عظمتش ترک گفتیم و راهی اردبیل شدیم.

اردبیل؛ سبلان تشیع

شهر اردبیل یکی از کهن‌ترین شهرهای ایران به شمار می‌رود. این شهر در طول تاریخ سیاسی خود قرنهای متمادی مرکز آذربایجان و زمانی پایتخت کشور ایران بوده است. شهر اردبیل در ۳۸

درجه عرض شمالی و ۴۸ درجه و ۲ دقیقه طول شرقی از نصف النهار مبدا (گرینویچ) قرار گرفته است و در بین فلاتی به شکل دایره محصور است که کوههای سبلان با غرور ناظر برآیند. کوه سبلان در مغرب اردبیل قرار گرفته است. فاصله آن تا شهر حدود ۴۰ کیلومتر است و بلندترین قله این کوه زیبا که همچون عقابی بال گشوده و شهر را زیر پرورانش گرفته ۴۸۷۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. اهالی اردبیل همواره از کوه سبلان با احترام و تقدس یاد می‌کنند و آن را منبع خیر و برکت شهر می‌دانند. ارتفاع شهر اردبیل از سطح دریا حدود ۱۲۶۰ متر است.

شهر اردبیل از سمت شمال به شهرستان گرمی و دشت زیبا و پربرکت مغان، از مشرق به استان گیلان و رشته کوههای طوالش، از جنوب به شهرستان خلخال و قسمتی از شهرستان میانه، و از مغرب به شهرستان‌های سراب و مشکین شهر مشرف است. اردبیل آب‌وهوای معتدل کوهستانی دارد که همین خصوصیات آب و هوایی به همراه چشمه‌های آب گرم متعدد از جمله سرعین، سردابه، برجلو و ... در دامنه کوه آتشفشانی سبلان سالیانه هزاران نفر از مردم گرم‌زده را در فصل تابستان به سوی خود جلب می‌کند.

بقعه شیخ صفی اردبیلی

عالم ربانی، عارف شهیر، شیخ صفی‌الدین اردبیلی، فرزند سیدامین‌الله جبرائیل به سال ۶۵۰ هجری قمری در روستای کلخوران اردبیل از مادری به نام دولتی که دختر جمال باروقی از نجبای اردبیل بود دیده به جهان گشود، شرح مراحل حیات و سیرو سلوک عارفانه این مرد الهی در کتاب صفوه الصفا نوشته ابن بزاز اردبیلی به طور مشروح نقل شده است که همگی دلالت بر مقام شامخ معنوی شیخ دارد.

به بیانی مختصر، شیخ صفی‌الدین در ۲۵ سالگی پس از چندین سال مسافرت به جستجوی مراد خویش مرید شیخ زاهد گیلانی شد. ۲۵ سال در خدمت وی بود و به سیروسلوک و کسب فضائل معنوی پرداخت و حجاب از دل برگرفت و ۳۵ سال پس از فوت مراد خویش التهابه شخصاً به ارشاد مریدان خود پرداخت و آوازه کلامش از مرزهای ایران گذشت و در روم شرقی، سوریه، لبنان و هند به عنوان یک شخصیت عرفانی شناخته شد و پیروان زیادی را به حلقه ارادت خویش درآورد. علو مقام شیخ و شخصیت معنوی فرزندان وی که در مقام مرشدکامل به ارشاد و تربیت اخلاقی و مذهبی مردم می‌پرداختند زمینه بسیار مهم و قدرتمندی را از جهات مذهبی به وجود آورد و این خاندان سیادت مقام دیانت و سیاست را چون شیر و شکر به هم آمیختند و پس از یکصد و هشتاد و اندی سال از فوت شیخ صفی‌الدین که در حقیقت دوران آمادگی و آماده‌سازی برای حکومت بوده توانستند حکومت بس ریشه‌دار و عظیم صفویه را در ایران تاسیس کنند که در عهد موسس این سلسله یعنی شاه اسماعیل اول که به سال ۹۰۷ هجری قمری رسماً تاجگذاری کرد وحدت سیاسی و جغرافیای ایران به دوران حکومت ساسانیان رسید و ایرانی مستقل، معمور و آباد بنیان گرفت.

بقعه شیخ صفی‌الدین بلافاصله پس از فوت شیخ به سال ۷۳۵ هـ. ق به وسیله فرزندان صدرالدین موسی پایه‌گذاری شد و اولین واحد از این مجموعه عظیم به صورت برجی با نمای تزئینی معقلی با کلمه ... با ارتفاع ۱۷ متر بر روی قبر شیخ که در محل مدرسه خویش دفن شده بود، ایجاد گردید و سپس واحد قبور حرمخانه تثبیت و توسعه یافت و بعداً با آغاز حکومت صفوی توجه عمیقی به توسعه و تجهیز هنری مجموعه شروع شد و به تدریج به صورت الحاقی تکمیل گردید. به طوری که قندیل خانه در عهده شاه طهماسب اول و چینی خانه در عهد شاه عباس به آن اضافه شد.

احترام خاص پادشاهان صفوی به جدشان و بالخصوص ارادت شایان توجه شاه عباس اول به شیخ صفی‌الدین و حضور مستمر ایشان در اردیبل موجب شد این مجموعه با استفاده از خلاقیت و ایمان و اعتقاد هنرمندان بزرگ عهد صفوی چنان به زیور هنر آراسته گردد که اکنون که پس از ششصد سال چون نگینی بر تارک میراث فرهنگی ایران می‌درخشد.

از ویژگیهای نادر این مجموعه وجود دهها مضامین هنری در یک اثر تاریخی است از این رو، ما شاهد بهترین آثار کاشیکاری معرق و مقرنس، منبت، ترصیع، نقره کاری، نقاشی، طلاکاری، و تذهیب، انواع خطوط و صندوق‌های بسیار نفیس در روی قبر شیخ و شاه اسماعیل و سایر اعضای خانواده مدفون در مجموعه فعلی هستیم.

هم اکنون بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به زیارتگاه اهل دل و ارادتمندان به تاریخ فرهنگ و تمدن ایران اسلامی مبدل گشته است. پس از بازدید از بقعه شیخ صفی عازم بازدید از موزه مردم شناسی اردبیل شدیم. بعد از ظهر روز یکشنبه ساعت ۶ و ۳۰ دقیقه به شهر اردبیل رسیدیم. اولین برنامه ما هنگام ورود به شهر بازدید از بقعه شیخ صفی اردبیل بود که بخشی از آن در حال تعمیر نیز بود.

محل استقرار اعضاء در خوابگاه‌های دانشگاه اردبیل بود ما در شب میلاد حضرت مهدی در اردبیل بودیم. صبح روز بعد (دوشنبه ۸۱/۶/۱۱) ساعت ۷ و ۳۰ دقیقه جهت عزیمت به سرعین، شهر چشمه‌های بهشتی، سوار بر اتوبوس شدیم و حتی صبحانه را در اتوبوس خوردیم تا بلکه از اتلاف وقت‌های بی موردی که در طول سفرهای این چنین گریبانگیر اعضاء بود، قدری بکاهیم.

سرعین؛ شهر چشمه‌های بهشتی

سرعین در ۲۹ کیلومتری غرب اردبیل در دامنه کوه سبلان واقع شده است و آبگرم‌های معدنی گاو میش گلی، ساری سو، قهوه‌سویی، قره‌سو (اعصاب سویی)، ژنرال سویی و پهنلو در این شهر قرار دارد. سرعین یا سرقین قبل از توجه و علاقه مردم به آبهای گرم و معدنی این منطقه روستایی کوچک بود. ولی اینک به منطقه‌ای توریستی و تفریحی بزرگ در استان تبدیل شده است.

مجتمع آب‌درمانی سبلان یکی از مجهزترین مجتمع‌های آب‌درمانی کشور در شهر توریستی سرعین قرار دارد. مجتمع آب‌درمانی سبلان شامل سه دستگاه استخر، دوازده حوضچه آبگرم گروهی با آبگرم تحت فشار (جکوزی)، هفت دستگاه حوضچه آبگرم ساده، چهار دستگاه گرمخانه

(سونا) و دو واحد خدمات پزشکی آبدرمانی در پارکی به مساحت ۲ هکتار و پارکینگ اختصاصی و دارای دو طبقه مجزا جهت استفاده آقایان و بانوان است. سرعین با آب و هوایی بسیار دلپذیر و با بیش از ۳۰ هتل و هتل آپارتمان مجهز و بیش از ۱۲۰ مهمانپذیر و مسافرخانه، و همچنین دارای امکانات بسیار مناسب برای اقامت گردشگران ایرانی و خارجی می‌باشد. ضمن اینکه اخیراً پیست اسکی آواریس نیز در سرعین آماده بهره‌برداری شده است. ساعت ۱۱ و ۲۰ دقیقه راهی شهر اردبیل برای تهیه عل طیمی.

گیلان؛ آوردگاه دلبران

استان اردبیل را به قصد دیدار از گیلان همیشه سبز ترک نمودیم و اولین شهری که وارد شدیم آستارا بود. اما قبل از آن در گردنهٔ حیران - که از لحاظ زیبایی طبیعی و موقعیت پوشش گیاهی آن در کشور مشهور است - توقف نمودیم تا ضمن استفاده از طبیعت کسانی که قصد تهیه عسل طبیعی داشتند بتوانند از کندوهای کنار جاده تهیه کنند.

آستارا

شهر آستارا آخرین نقطهٔ تماس ایرانیان با دریای خزر در استان گیلان می‌باشد. این شهر در منتهی الیه شمال کشور و همسایه با دولت آذربایجان می‌باشد. در شرق آستارا دریای خزر قرار دارد در جنوب آن هشتپرو در مغرب استان اردبیل. آستارا جدا از مجاورت با دریای خزر و بهره‌مندی از پوشش گیاهی غنی و همیشه سبز خود به لحاظ همسایگی با کشورهای تازه استقلال یافته جمهوری آذربایجان و مبادلات تجاری که با همسایگان دارد مورد توجه گردشگران ایرانی می‌باشد. به همین جهت سالانه تعداد زیادی از هموطنان ایرانی ضمن استفاده از ساحل دریای آستارا به خرید از بازارچه مرزی آستارا می‌پردازند.

ساعت ۳۰:۲ دقیقه بعدازظهر روز شنبه ۸۵/۶/۱۸ به شهر مرزی آستارا رسیدیم. نهار را که میهمان شهرداری محترم

آستارا بودیم در رستوران عارف صرف نمودیم و سپس گشتی در بازار زدیم. مقصد بعدی شهر تالش بود که در نزدیکی آستارا واقع شده بود. به همین دلیل بعد از آستارا در ساعت ۷:۳۰ دقیقه بعد از ظهر عازم تالش شدیم.

تالش

تالش از توابع شهرستان هشتمهر می باشد و در نوار ساحلی دریا قرار گرفته. با توجه به هماهنگی که با جناب آقای شفقی شهردار محبوب تالش صورت پذیرفته بود، اعضاء انجمن در مجموعه تفریحی ساحل گیسوم متعلق به شهرداری تالش اسکان یافتند.

صبح روز یکشنبه ۸۵/۶/۱۹ پس از صرف صبحانه و کمی پیاده روی در کنار ساحل، گیسوم را

ترک کردیم و عازم مرداب انزلی شدیم و نهار را در

لاهیجان صرف نمودیم و عازم شهر مشهد شدیم. در طول

مسیر از شهرهای زیبا و سرسبزی نظیر رشت، رامسر، رودسر

، چالوس و نور عبور کردیم و در روز دوشنبه ۸۵/۶/۲۰ در

ساعت ۱۵ وارد شهر مشهد مقدس شدیم. و به طومار سفر

ده روزه خود پایان دادیم، سفری ارزشمند و پربار که هر

لحظه اش سرشار از آموختنی بود که کوله باری از آندوخته ها و تجربیات ارزنده بدست آوردیم.

در پایان جا دارد از زحمات تمامی کسانی که در برگزاری موفق این سفر تلاش نمودند سپاسگزاری نمایم.
- از انجمن علمی گروه تاریخ دانشگاه فردوسی که از بدو تأسیس تاکنون ثمرات ارزشمندی داشته و در امر هماهنگی این سفر علمی کمال همکاری را با نهادهای حقیقی و حقوقی به داشته تا بلکه مصائب و سختی این گونه سفرها کاسته شود و شرکت کنندگان با فراغ بال و راحتی به امر بازدید بپردازند، تشکر می‌شود.

- از جناب آقای دکتر سید حسین سید موسوی مدیر محترم فرهنگی و فوق برنامه دانشگاه به خاطر همکاری در برگزاری بهتر سفر و از شرکت کنندگان سفر که با سعه صدر و تحمل خود در برگزاری بهتر گردش علمی تلاش می‌نمودند.

- از آقای کریمی سرپرست محترم شهرداری خلبنده به خاطر تأمین محل اقامت دانشجویان
- از آقای احمد مجتهدی رئیس محترم شورای اسلامی شهر سلطانیه و همچنین از شهردار محترم سلطانیه به خاطر پذیرایی صمیمانه‌شان
- از جناب آقای ابراهیم سلطانی شهردار محترم شهر مهاباد به خاطر پذیرایی صمیمانه و همراهی ارزشمندشان

- از جناب آقای فتاح قاضی رئیس محترم شورای اسلامی شهر مهاباد نیز به خاطر پذیرایی صمیمانه و همراهی ارزشمندشان

- از جناب آقای درویش عالی و جناب آقای فاتحی به خاطر همکاری ارزشمندشان در طول حضور در مهاباد
- از شهردار محترم شهر ارومیه به خاطر تأمین محل اسکان دانشجویان
- از جناب آقای صلح‌جو شهردار محترم شهرستان خوی و مسئول محترم روابط عمومی شهرداری به خاطر پذیرایی صمیمانه از دانشجویان

- از جناب آقای عباسقلی زاده شهردار محترم شهر آستارا به خاطر پذیرایی صمیمانه از دانشجویان
- از جناب آقای جواد صبور فرماندار محترم لردبیل به خاطر همکاری در تأمین محل اقامت دانشجویان
- از آقای سید علی محمودی فرماندار محترم شهرستان خوی به خاطر همکاری در تأمین محل اقامت دانشجویان

- از ریاست محترم جهاد کشاورزی شهرستان خوی به خاطر تأمین محل اقامت دانشجویان
- از جناب آقای شفقی شهردار محترم شهرستان تالش به خاطر تأمین محل اقامت دانشجویان در ساحل گیسوم

- از جناب آقای محرمی مدیر محترم مجموعه گیسوم به خاطر همراهی و همکاری صمیمانه‌شان

کتابنامه

- ۱- سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران: فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، بی نا، تهران، ۱۳۴۵.
- ۲- ترابی طباطبایی، جمال: نقشها و نگاشته‌های مسجد کبود تبریز، موزه آذربایجان شرقی، تبریز، ۱۳۴۸.
- ۳- بینا، علی اکبر: تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران از معاهده ترکمنچای عهدنامه صلح فارس، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- ۴- بهرامی، عبدالله: تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران از زمان ناصرالدین شاه تا آخر سلسله قاجار، سنائی، بی جا، بی تا.
- ۵- بهنام، عیسی: تمدن ایرانی. اثر چند تن از خاور شناسان فرانسوی، چاپ دوم، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۶.
- ۶- راوندی، مرتضی: تاریخ اجتماعی ایران، امیرکبیر، تهران، ۱۳۴۷.
- ۷- لاهیجان، م.م: جغرافیای گیلان، بی نا، بی جا، ۱۳۸۹ ه.ق.
- ۸- مظفر زنگنه: دودمان آریائی (کرد و کردستان) جلد اول، بی نا، تهران، ۱۳۴۷.
- ۹- موسوی اردبیلی نجفی، فخرالدین: تاریخ اردبیل و دانشمندان، شامل اعلام تاریخی از علماء و فلاسفه و رجال و ادباء و شعراء و قسمتی از مشاهیر و جغرافیای مشکین و خلخال و آستارا، بی نا، بی جا، بی تا.
- ۱۰- دهقان، علی: سرزمین زردتشت، اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی رضائیه، ابن سینا، تهران، ۱۳۴۸.
- ۱۱- دیباج، اسماعیل: آثار باستانی وابنیة تاریخی آذربایجان، شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، تهران، ۱۳۴۵.
- ۱۲- رامیان، محمود: بزرگان و سخن سرایان آذربایجان غربی، بی نا، بی جا، ۱۳۴۴.
- ۱۳- عبادزاده ملکی، جمشید: اردبیل شهر مقدس، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴.
- ۱۴- آذری، علی: قیام تسبیح محمد خیابانی در تبریز، صفی علیشاه، تهران، ۱۳۴۶.
- ۱۵- کسروی، احمد: تاریخ مشروطه ایران، امیرکبیر، تهران، ۱۳۴۶.
- ۱۶- اجلی، مظفر: میانه دروازه آذربایجان، شورای اسلامی شهر میانه، میانه، ۱۳۸۱.